

Сова А. О.

Михальський Ю. В.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КООПЕРАЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ “ДНІПРОСОЮЗУ”): ІСТОРИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено одну з маловідомих сторінок історії української кооперації, а саме: початки творення та становлення одного з найпотужніших центрів української національної кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”). Досліджено організаційну структуру цього кооперативного об’єднання, його економічну діяльність та культурно-політичні впливи на життя українського громадянства Російської імперії. Хронологічно робота охоплює період з 1913 р. до початку 1918 р.

Ключові слова: “Дніпросоюз”, кооперація, економічна діяльність, українська споживча кооперація.

Sova A. O.

Michalski Y. V.

GENESIS OF THE UKRAINIAN NATIONAL COOPERATION DNEPER AREA (BY THE EXAMPLE OF “DNIPROSOYUZU”): HISTORICAL AND IDEOLOGICAL ASPECT

The article highlights one of the little-known pages of the history of Ukrainian cooperation, namely the beginnings of creation and becoming one of the most powerful centers of the Ukrainian national cooperation – Dnieper Union of Consumer Societies (“Dniprosoyuzu”). Studied the organizational structure of the cooperative association, its economic activities and cultural-political influence on the life of Ukrainian citizens of the Russian Empire. Chronologically, the work covers the period from 1913 to early 1918.

Key words: “Dniprosoyuz”, cooperation, economic activity, the Ukrainian consumer cooperation,

За останні роки існування нашої держави українські науковці зробили вагомий крок уперед із досліджень історії кооперативного руху. Зокрема, було подолано цілий ряд стереотипів бачення історичного минулого, відкрито ряд раніше невідомих сторінок діяльності української кооперації. Однією з тем, яка замовчувалася в радянський період, – розвиток кооперативного руху за часів Української національної революції 1917–1921 рр. Яскравим епізодом цього періоду є діяльність Дніпровського союзу споживчих

товариств (“Дніпросоюзу”), який, крім своєї безпосередньої економічної ролі, сприяв розвитку освіти, науки та культури, що проявлялося у пошуках нових форм та змісту національного життя. У 30–80-х рр. ХХ ст. вченими УРСР практично нічого не було зроблено для дослідження історії “Дніпросоюзу”. Якщо його й згадували в контексті висвітлення подій Української національної революції 1917–1921 рр., то лише побіжно та в негативному ключі. В історичній науці радянської України на розробку питань з історії українського кооперативного руху в роки Української національної революції 1917–1921 рр. фактично було накладено табу. Радянські історики та публіцисти торкалися питань діяльності “Дніпросоюзу” лише побіжно, головну увагу зосереджуючи на розкритті таких ідеологем: 1) “українські буржуазні націоналісти” – антирадянські, ворожі елементи; зрадники; злочинці; 2) використання “українськими буржуазними націоналістами” “Дніпросоюзу” в антинародних, реакційних цілях, для власного збагачення¹. Ці ідеологеми не лише не відображали історичну дійсність, а й спотворювали саму сутність проблеми.

Більшовики старалися зробити все для того, щоб історія й назва цієї організації не тільки не досліджувалася, а й навіть не згадувалася². У статті від 25 травня 1933 р. “Страшні події на Україні. Слово про обов’язок всіх українців” у львівському часописі “Нова зоря”, з описом геноциду українського народу 1932–1933 рр. в УСРР з цього приводу зазначалося: “Як націю почали большевики нищити український нарід на Великій Україні негайно після її заняття. Большевики знищили всі українські національні товариства [між іншим] велико-українську “Просвіту” та велико-український союз кооператив “Дніпросоюз”). Большевики знищили всю українську національну пресу і всі видавництва. Вони знищили всі українські національно-політичні організації (партії). Все те большевики знищили так основно, як не зробив того ніхто і нігде нині на всіх українських землях: ні в Польщі, ні в Чехословаччині, ні навіть у Румунії. Зокрема треба згадати про величезне моральне спустошення, яке роблять большевики на Великій Україні через нищення релігії і Церкви. Бо нищучи релігію і Церкву, большевики нищать на Вел[икій] Україні в її населенню почуття людського достоїнства і знижують його до рівня худобини... В останніх часах большевики зробили дальший крок в напрямі нищення українського народу на Вел[икій] Україні. Вони стали нищити український нарід вже не тільки як націю, але просто як людські істоти!”³.

З полярних позицій про “Дніпросоюз” написано праці в середовищі української діаспори. У західному світі науковці, що представляли українську еміграцію, мали сприятливі умови для об’єктивного висвітлення історії “Дніпросоюзу”, тому праці Сергія Бородаєвського⁴, Іллі Витановича⁵ та ін.⁶ за своїм змістом є протилежними радянській історіографії. Написані переважно безпосередніми учасниками кооперативних організацій, вони містять значно більше інформації як про розвиток українського кооперативного руху, так і про діяльність “Дніпросоюзу”. Але оскільки цим авторам були доступні окремі архівні матеріали, здебільшого їхні праці побудовані на публікаціях у періодиці, спогадах і, отже, мають неповний і поверховий характер.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. до початку ХХІ ст. у зв’язку з крахом радянської системи та великими суспільно-політичними змінами в Україні розпочалася робота з вивчення тих сторінок українського минулого, які радянська історіографія замовчувала або подавала в спотвореному вигляді. Серед досліджень, в яких аналізуються окремі аспекти порушеної проблеми, на увагу заслуговують Мирослава Алімана⁷, Василя Марочка⁸, Ігора Фаренія⁹, Павла Гая-Нижника¹⁰, Олександри Кудлай¹¹, Олександра Лисенка¹², Степана Гелея¹³ та ін.¹⁴. Чимало інформації є у колективній праці “Історія споживчої кооперації України”, допущений Укоопспілкою як підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів¹⁵.

Однак, незважаючи на появу низки статей про “Дніпросоюз”, комплексне дослідження його діяльності не проводилося. З огляду на це у статті відображено складний шлях становлення “Дніпросоюзу” як самостійної організації впродовж 1913–1917 рр.

Досліджено діяльність у перші місяці після його створення. Джерельну базу публікації становлять організаційні видання та періодика “Дніпросоюзу”. Більшість із них є бібліографічною рідкістю та зберігаються у фондах Державної наукової архівної бібліотеки (Київ), Наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Упродовж тривалого часу українським кооператорам не вдавалося через різні об’єктивні та суб’єктивні причини утворити свій національний союз споживчої кооперації. Українці змушені були користуватися послугами Московського союзу споживчих товариств та його агентів, які не завжди враховували наміри та побажання місцевих кооперативних діячів. З цього приводу П. Мохор писав: “Змагання української споживчої кооперації утворити власний самостійний центр зустрічали рішучий опір з боку російського уряду, який, безперечно, знав ідеологію українського народу, його прагнення до вільного, незалежного життя і самобутнього культурно-національного й економічного розвою, як у рівній степені знав і те, що ідеологія української кооперації є ідеологією українського народу, що це – синоніми, які один одного покривають. Ось чому російський уряд цілком слушно вбачав в українській кооперації велику небезпеку для свого імперіалізму і централізму і спочатку вживав всіх заходів, щоб припинити самий кооперативний рух на Україні, а коли цього зробити не пощастило, силкувався не допустити на Україні принаймні союзних об’єднань, щоб тим самим увести український кооперативний рух до всеросійського водотоку і примусити його прямувати до Москви, яко до свого центру”¹⁶. Незважаючи на перешкоди, на українських землях створюються споживчі товариства. Перший, що виник в Україні, союз у Києві (1908 р.), а потім другий подібний союз у Вінниці (1910 р.) внаслідок економічних прорахунків та протидії Московського союзу споживчих товариств спіткала невдача. У 1913 р. вони припинили свою діяльність. Тоді на роль всеукраїнського центру споживчої кооперації претендувало “Потребительное общество Юга России” (ПОЮОР). Організацію було створено заходами Московського союзу споживчих кооперативів 20 лютого 1912 р. у Харкові¹⁷. У 1912 р. до складу ПОЮОРу входило 30 кооперативів, 1913 р. – 62, 1914 р. – 82, 1915 р. – 116, 1916 р. – 370¹⁸. За словами С. В. Бородаєвського, – це товариство “поривалося грати ролю центральної споживчої кооперативної організації для України і одночасно проводити політику Московського Союзу (Центросоюзу)”¹⁹.

Після Другого Всеросійського Кооперативного З’їзду в Києві 2–7 серпня 1913 р., на якому відбулися гострі суперечки українських кооператорів з російськими за право організації місцевих і крайових союзів та вільний розвиток кооперативної самодіяльності, київські українські кооператори з ініціативи Д. Коліуха²⁰ 13 серпня цього ж року скликали нараду. Вона відбулася в приміщенні агентури Московського союзу на Подолі за участі Д. Коліуха, М. Стасюка, М. Порша, О. Степаненка та П. Плаксіонова²¹. На нараді вирішили заснувати власний союз споживчих товариств²². Статут цього центрального українського споживчого союзу²³ доручили підготувати М. Стасюку. Також створили організаційний комітет. До його складу обрали Д. Коліуха (голова), З. Лебедева (заступник голови), В. Галевича (секретар), членів комітету: І. Архангельського, Х. Барановського, Л. Вольфсона, А. Галай, Т. Добрянського, М. Замятина, Т. Княгина, В. Коваля, Ф. Крижановського, М. Левитського (“артільного батька”), В. Мельникова, Б. Мартоса, М. Павловського, М. Порша, М. Стасюка, А. Сербиненка, В. Сандулова та інших. За час існування комітет провів понад 30 засідань, на яких переважно обговорювалися питання, пов’язані із заснуванням союзу. Зокрема, розглядався статут нової організації²⁴.

Однак лише 23 березня 1916 р. комітет наважився подати статут союзу через київського губернатора на затвердження міністерства в Петербурзі²⁵. Підписали його як члени-засновники о. Т. Добрянський (член правління Луб’янського споживчого товари-

ства на Київщині), Д. Коліух і В. Коберник (від Київського споживчого товариства) і Х. Барановський (від споживчого товариства “Народная Торговля”).

Про цей період діяльності “Дніпросоюзу” Ілля Витанович писав: “До міністерства пішов статут, частково вже обкраяний у канцелярії губернатора. У статуті були викреслені пункти про бібліотеки, кооперативні з’їзди тощо. Щоб прискіпити справу затвердження статуту Союзу, послали засновники в Петербург “артільного батька”. М. Левитський прожив у царській столиці понад місяць, “пооббивав пороги всіх міністерств та їх товаришів, усіх департаментів та їх начальників”, але справа не зрушила з місця аж до революції 1917 р. Тільки 10.[0]3.1917 р. міністерство внутрішніх справ “революційного” Тимчасового Уряду затвердило статут “Дніпровського Союзу Споживчих Товариств” з тими самими змінами, що їх поробив був ще царський губернатор... Від самого початку засновники мали на меті заснувати великий споживчий союз з засягом діяльності на всю Україну. А що в статуті не можна було того виявити, вони назвою ріки Дніпра, що протікає через усю Україну, хотіли визначити всеукраїнський характер Союзу”²⁶.

Таким чином, лише після революції 1917 р. і створення Української Центральної Ради українцям вдалося затвердити статут Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”), який став як комерційним, так і культурним центром української споживчої кооперації. Це сталося 10 березня 1917 р.²⁷. За місяць, 9–10 квітня 1917 р., у Києві відбувся I з’їзд кооперативних спілок України. Він розглянув питання розвитку кооперації на українських землях. У роботі з’їзду взяли участь представники кредитних та споживчих союзів, зокрема й від “Дніпросоюзу”²⁸.

Установчі Збори “Дніпросоюзу” відбулися 5–6 травня 1917 р.²⁹. У них взяло участь 240 представників споживчих товариств, з яких 131 – з правом голосу, 109 – дорадчого. Збори відкрив Х. А. Барановський, який у промові зазначив, що в Україні ця організація повинна стати осередком споживчої кооперації, союзом всіх союзів і товариств та зобов’язана мати великий вплив на розвиток споживчої кооперації на українських землях. Головою Зборів було обрано Д. Коліуха, заступниками (товаришами) голови – М. Лозицького і М. Порша, секретарями – А. Сербиненка, Є. Філіпповича і Я. Цедербаума.

На Зборах заслухано декілька доповідей, зокрема В. Галевича “Про організацію “Дніпросоюза”, в якій викладено історію заснування Союзу, його завдання і значення для кооперації в Україні; В. І. Сандулова “Про ліквідацію Київської Агентури Московського Союзу Споживчих Товариств”, Д. Коліуха “Про план торговельної діяльності “Дніпросоюза” та інші. Після обговорення доповіді Д. Коліуха було прийнято ряд постанов. По-перше, про грошову і матеріальну справу, зокрема доручити Правлінню вжити всіх заходів для одержання грошових засобів через позики в кредитових установах і в Державному Банку, заборонити продаж товарів у борг, зобов’язати товариства і союзи, що вступають в “Дніпросоюз”, виплачувати своєчасно всі необхідні внески. По-друге, про власні виробы, зокрема надати повноваження Правлінню на виробництво сірників, мила і макаронів. По-третє, про взаємовідносини з іншими кооперативними організаціями, беручи за основу діяльності “Дніпросоюзу” те, що він повинен стати Союзом Союзів, хоча спочатку, до певного його розвитку, приймати в Союз і окремі товариства, зобов’язати Правління проводити свою політику в тісному зв’язку з районними і центральними кооперативними союзами та скликати якнайшвидіє нараду союзів України для розроблення принципів взаємовідносин.

Після доповіді А. Сербиненка “Про план неторговельної діяльності “Дніпросоюза” Збори ухвалили рішення про те, що в цій справі “Дніпросоюз” висуває перед собою такі завдання: а) організація планомірної інструкторської допомоги; б) видання і постачання товариств рахунковими книгами; в) видання українською мовою брошур із кооперативної тематики; г) видання журналу; д) організація лекцій, курсів і з’їздів; е) допомога організаціям місцевих об’єднань; ж) розвідки про стан споживчої кооперації.

Крім того, на Зборах вирішено дати дозвіл Правлінню придбати у власність будинок, купувати і продавати продукти загального вжитку, запропонувати Центральному сільськогосподарському товариству, Союзбанку і Київській губернській і повітовій касам дрібного кредиту, для розмежування діяльності кооперативних союзів, припинити “постачання кооперативів мануфактурою” і іншими товарами споживання і передати свої запаси “Дніпросоюзу”.

Після пропозицій Т. Сідлецького Установчі Збори доручили Правлінню негайно створити в Києві кооперативну школу для підготовки на місцях свідомих працівників із кооперації, а також організувати при цій школі інструкторські курси для підготовки інструкторів і “роз’їздних щотоводів” для обслуговування “Дніпросоюзу” та інших союзів України.

Відносно позик “Дніпросоюзу” уповноважили Правління вдаватися до позик у міру виникнення потреби в різних кредитних приватних установах, громадських, урядових, кооперативних і у окремих осіб, надаючи перевагу кооперативному кредиту. Ухвалено рішення звернутися про відкриття кредитів у: Київській губернській земській касі дрібного кредиту до 500.000 карб.; Союзбанку – до 500.000 карб.; Московському Народному Банку – до 500.000 карб.; Московському союзу споживчих товариств – до 300.000 карб.

Ухвалено: розстрочки паїв не допускати, вступити в члени Московського союзу споживчих товариств, Міжнародний кооперативний союз і Центральний Український Кооперативний Комітет, купити дванадцять акцій Московського Народного Банку. При умові, якщо буде створено Південний Кооперативний Банк, передбачалося купити якомога більше його акцій на суму, яку встановлять Правління і Рада.

З питання про зміну статуту “Дніпросоюзу” вирішено в § 7, на сторінці 3 викреслити слова “розмір обов’язкового пая” і до кінця параграфа 7-го; по § 13: встановити вступний внесок не менше 25 карб., і не більш 50 карб.; по § 24: встановити розмір кожного паю 50 карб., замість 25 карб.

А. Сербиненко проінформував делегатів Зборів про рішення наради районних об’єднань від 5 березня 1917 р. про прибутку Київської агентури Московського союзу споживчих товариств. Нарада ця вирішила, щоб з чистого прибутку агентури в 105.000 карб. Московський союз відрахував місцевому Союзу 10% на культурно-просвітні цілі. Збори підтримали постанову наради й ухвалили, щоб цю суму від агентури одержав “Дніпросоюз”.

Було вислухано заяву представника співробітників агентури Я. Цедербаума про забезпечення інтересів співробітників у зв’язку з ліквідацією агентури і заснуванням “Дніпросоюзу”. Збори визнали: інтереси співробітників повинні бути забезпечені, і ті з них, хто мають намір перейти на службу в Союз, можуть бути прийняті на умовах, не гірших за ті, які були в агентурі. Члени зібрання висловилися за необхідність укладення з співробітниками колективного договору. Висловлено побажання, щоб разом з протоколом було розіслано брошуру про Кооперативний закон³⁰.

На Зборах також провели вибори до керівних органів “Дніпросоюзу”: Правління, Ради і Ревізійної Комісії. В результаті членами Правління обрано: Д. Коліуха, П. Вікторова, А. Сербиненка і В. Галевича, кандидатами – Т. Добрянського, Є. Філіпповича; членами Ради: І. Лозицького, М. Токаревського, З. Варжанського, Вирву, Ружінцева, К. Буца, Сніжко, В. Мельника і М. Порша, кандидатами – Т. Сідлецького, Олексієва, Яворського, Ткаченка; членами Ревізійної Комісії: Х. Барановського, Б. Мартоса, Окуневича, А. Андрієвського, Дробота; кандидатами – Лебедовича, Зосимато³¹.

Збори одержали вітальну телеграму від Московського союзу споживчих товариств, за яку ухвалили висловити подяку. Після обміну делегатами Зборів привітань і побажань для успішної діяльності нового Союзу засідання було закрито.

5–8 травня 1917 р., паралельно із Установчими Зборами “Дніпросоюзу” у Києві, з ініціативи Українського організаційного військового комітету при підтримці Української Центральної Ради відбувався I Всеукраїнський військовий з’їзд. У його роботі взяли участь понад 900 делегатів – представників 1,5 млн. військових-українців, об’єднаних в українські організації і товариства в арміях усіх фронтів, на Балтійському і Чорноморському флотах, в окремих гарнізонах і військових округах України та Росії. З’їзд розглянув питання про ставлення до Тимчасового уряду, рад робітничих і солдатських депутатів, про українізацію військ, земельне питання і питання освіти, а також утворив Український генеральний військовий комітет. Серед постанов з’їзду “Про харчову (продовольчу) справу” зазначалося: “Зважаючи на те, що справа продовольча на Україні найкраще, найповніше і найсистематичніше може бути полагоджена самим організованим в кооперативи і спілки українським селянством, з’їзд ухвалює – передати продовольчу справу в руки організованого селянства і його органу Центрального Кооперативного комітету”³².

На початковому етапі своєї діяльності “Дніпросоюз” повинен був зважати не тільки на Московський союз споживчих товариств, а й на інші споживчі організації та союзи Києва. Всього їх станом на 1 січня 1917 р. налічувалося 121. Найпотужнішим серед них був союз оптових закупівель “Городской Потребитель”. Ця організація активно працювала у Києві з 1916 р.³³

1 червня 1917 р. “Дніпросоюз” розпочав прийом товарів від київської агентури Московського союзу споживчих товариств. Однак не обійшлося тут без “сюрпризів” і перешкод. Представники Правління “Дніпросоюзу” виявили, що Московський союз споживчих товариств через свого уповноваженого В. Сандулова розпродав весь кращий товар зі складів, який згідно з умовами не міг розпродаватися. Як виявилось, його було відправлено по інших агентурах Московського союзу, зокрема в Одесу, Ростов, Москву. Туди ж були відслані й кращі співробітники київської агентури. Для “Дніпросоюзу” залишили лише 1/2 фунта чаю, 1 фунт кави та декілька тисяч пудів мила, цвяхів і ще деяких малоцікавих товарів. Ось що з цього приводу писав Дмитро Коліух: “Таке зробили наші товариші-кооператори для молодого брата, – кооперативного союзу, – і в додаток до цього поставили умовою виплатити негайно гроші за цей крам. Через те, що в Дніпровському союзі було грошей з самого початку тільки 26 тисяч карбованців, виплатити за ці товари більше 400 тисяч карб. було неможливо. Довелось звернутися за підтримкою до українських кредитових кооперативних установ. І тільки одержавши позику від Київського Союзбанку та Губерніяльної Каси Дрібного Кредиту, виплатили з боєм в серці, з гнівом і обуренням належну суму грошей Московському союзу споживчих т[овариств] і тим самим розквиталися з ним. В. Сандулова за його антикооперативні вчинки притягли до товариського суду чести, але він ухилився від нього, і на цьому справа й завмерла”³⁴.

Все-таки, незважаючи на перешкоди, у червні 1917 р. “Дніпросоюз” жваво розпочав свою діяльність. Невдовзі до нього почали вступати як союзи, так і окремі товариства, що не заборонялося тогочасним статутом. За півроку членами Дніпровського Союзу стали 500 окремих товариств та 32 районні Союзи³⁵ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл осередків “Дніпросоюзу” за губерніями в грудні 1917 р.*

Губернії	Кількість товариств	Кількість союзів
І	2	3
Київщина	344	10
Чернігівщина	56	5
Поділля	53	9
Полтавщина	39	3

Закінчення табл. 1

1	2	3
Волинь	24	3
Мінська (Мозирський і Річицький повіти)	10	1
Катеринослав	1	1
Всього	527	32

* Складено за: Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 21.

За сім місяців існування “Дніпросоюзу” до його склад увійшло як члени 514 споживчих товариств і 32 районних споживчих союзів³⁶ (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість осередків “Дніпросоюзу” за період з 1 червня 1917 р. до 1 січня 1918 р.*

Рік, місяць	Кількість товариств	Кількість союзів	Всього
1 червня 1917 р.	65	1	66
1 липня 1917 р.	99	2	101
1 серпня 1917 р.	142	7	149
1 вересня 1917 р.	203	8	211
1 жовтня 1917 р.	334	13	347
1 листопада 1917 р.	428	22	450
1 грудня 1917 р.	472	27	499
1 січня 1918 р.	514	32	546

* Складено за: Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 87–88.

Разом зі збільшенням членів союзу зростали і його кошти. Якщо станом на 1 червня 1917 р. пайового капіталу було лише 11.532 карб. 50 коп., то вже на 1 січня 1918 р. сума його зросла у майже 27 разів, тобто до 315.965 карб. 06 коп.³⁷. Велику підтримку молодій організації за допомогою значних кредитів надали інші кооперативні союзи та організації, які існували на українських землях. До 1 січня 1918 р. “Дніпросоюз” взяв із різних інституцій дозволеного кредиту на суму 5.000.000 карб., з яких на розбудову структури було використано 1.665.230 карб. 22 коп.

Торговельна діяльність “Дніпросоюзу” в першому півріччі існування була основним напрямом роботи, це можна відобразити за допомогою таких цифр: за перший місяць було продано краму на 172.095 карб., а вже до кінця року, до 1 січня 1918 р., сума становила 6481.955 карб. 28 коп. Наприкінці 1917 р. Міністерство продовольчих справ УНР доручило Дніпровському Союзу велику роботу з розподілення різних товарів населенню України. Між іншим, тоді передали 123.835 пудів шкіри³⁸.

Загалом у 1917 р. Дніпровський Союз, наскільки йому дозволяли обставини, докладав великих зусиль для об’єднання кооперативних товариств в єдиний потужний центр усієї споживчої кооперації України.

Початок 1918 р. для “Дніпросоюзу” був важким з огляду на бойові дії більшовиків проти армії УНР. Ще на початку січня відчувалися часті перерви в прийманні вантажів залізницею, що негативно впливало на роботу Союзу. З 17 до 29 січня 1918 р., коли на

вулицях Києва відбувалися бої та місто з усіх кінців безперервно обстрілювала артилерія, природно, що вся діяльність “Дніпросоюзу” мусила припинитися. В ці дні склад Дніпровського Союзу було зачинено. Тільки на початку лютого 1918 р. найближчі до Києва села і містечка почали присилати підводи за товаром, і робота потрохи почала налагоджуватися. Сам будинок “Дніпросоюзу”, на щастя, не постраждав. Хоча біля нього спостерігалася безперервна стрілянина з кулеметів, рушниць та іншої вогнепальної зброї, розривалися снаряди. Серед працівників організації теж ніхто не постраждав, крім члена Правління А. Сербиненка, який на той час мешкав у будинку Михайла Грушевського (будинок разом із усім майном А. Сербиненка спалили більшовики). Щоб уявити, як ці події відобразилися на діяльності організації, досить проаналізувати деякі цифри. Так, за січень 1918 р. обороти “Дніпросоюзу” становили лише 316.637 карб. 26 коп., тоді як у грудні 1917 р. – 1.890.789 карб. 96 коп.³⁹

Крім великої торговельної роботи, “Дніпросоюз” проводив значну неторговельну діяльність, перш за все допомагаючи і поширюючи кооперативні ідеї та сприяючи національному відродженню українського народу. Як правило, ця робота проводилася через такі відділи союзу:

1. Інструкторський – інструкторська допомога товариствам і союзам.
2. Статистично-економічний – вивчення споживчої кооперації України.
3. Культурно-просвітній – поширення кооперативних ідей і національного світогляду.
4. Видавничий – видання різних книжок із споживчої кооперації.
5. Редакційний – видання часопису “Кооперативна Зоря”.
6. Юридичний – правова допомога кооперативам.
7. Страховий – розроблення питань про кооперативне страхування.

Дніпровський Союз здійснював велику торгівлю книгами, маючи при цьому у наявності великий книжковий склад. Успіхи не забарилися. Якщо за 1917 р. було продано книжок на суму 142.231 карб. 64 коп., то вже за 11 місяців 1918 р. – на 766.976 карб. 55 коп.⁴⁰

У 1917–1918 рр. “Дніпросоюз” розширив власну промисловість. Невдовзі організація мала миловарний завод, трикотажну фабрику, чобітню (чоботарню), друкарню. У 1918 р. склалися плани з організації нових підприємств.

Дніпровський Союз витрачав великі кошти на утримання співробітників та робітників своїх підприємств⁴¹ (див. табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність співробітників “Дніпросоюзу” та оплата праці станом на червень 1917 р. – січень 1918 р.*

Місяць, рік	Кількість співробітників	Заробітна плата
Червень 1917 р.	39	7.483 карб.
Липень 1917 р.	63	11.231 карб.
Серпень 1917 р.	64	16.277 карб.
Вересень 1917 р.	76	17.709 карб.
Жовтень 1917 р.	77	19.709 карб.
Листопад 1917 р.	79	32.056 карб.
Грудень 1917 р.	90	29.538 карб.
Січень 1918 р.	99	31.994 карб.

* Складено за: Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.

Зробити висновки про те, наскільки інтенсивно відбувався процес об'єднання із “Дніпросоюзом” споживчих союзів, можна після аналізу таких даних⁴² (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість осередків “Дніпросоюзу” за період з 1 серпня 1917 р. по 20 червня 1918 р.*

Рік, місяць	Кількість союзів
1 серпня 1917 р.	14
1 січня 1918 р.	31
20 червня 1918 р.	54

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 12.

У губерніях осередки “Дніпросоюзу” розподілялися нерівномірно. Це залежало від різних обставин, але головна з них – політична. “Вплив Дніпросоюзу більший там, де дужча українська орієнтація, і слабіший там, де вона менша. В районах, котрі межують з Великоросією, на Чернігівщині, Катеринославщині, Минщині і Курщині – Дніпросоюзові в справі кооперативного будівництва доводиться ще боротися з Московською орієнтацією. І успіх в цій боротьбі буде в значній мірі залежать від політики Українського уряду. Сучасна політика уряду, викликаючи у прикордонних районах опозиційний настрій широких колі привертаючи їх до російської орієнтації, – гальмує організаційне будівництво Української кооперації”, – зазначали українські кооператори⁴³.

Неоднорідним був вплив “Дніпросоюзу” за губерніями і відносно гуртування навколо себе окремих товариств. Із загальної їх кількості, приблизно 70% припадало на Київщину, 10% – Чернігівщину, 8,5% – Поділля, 7,2% – Полтавщину, 8% – Волинь. Найбільший впливом “Дніпросоюз” характеризувався на Київщині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині.

В яких саме місцевостях – у містах, містечках чи селах “Дніпросоюз” мав найбільший вплив? На що було спрямовано головні зусилля, якщо йдеться про організаційну та торговельну діяльність? На ці питання можна відповісти ознайомившись із табл. 5⁴⁴.

Таблиця 5

Розподіл осередків “Дніпросоюзу” за селами, містечками та містами станом на 1 січня 1918 р.*

Губернії	Всього товариств	Споживчі товариства		
		сільські	містечкові	міські
Київщина	288	187	76	26
Чернігівщина	42	21	11	10
Поділля	36	17	16	8
Полтавщина	30	18	7	6
Волинь	13	3	10	–
Мінщина	8	6	2	1
Всього	417	252	122	51

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 13.

Наведені дані свідчать, що діяльність “Дніпросоюзу” найбільше спиралася на сільську кооперацію; значною мірою – на містечкову і незначною – на міську. На сільські кооперативи припадало близько 60% усіх товариств, на містечкові – приблизно 30% і міські – 10%. Однак, якщо аналізувати чисельність пайовиків, то на одне товариство в середньому припадало: у містах – 974 пайовики, у містечках – 330 і селах – 180; взагалі ж на одне товариство припадало 807 пайовиків. З аналізу звітів 417 споживчих товариств випливає, що на один сільський кооператив припадало близько 2,5 тисяч карб., у той час, як у містечках це середнє число пайового капіталу досягало 4 тисяч карб., а у містах – до 14,7 тисяч. Межі коливань такі: у селах – від 1,9 тис. до 7,5 тисяч; у містечках – від 2,2 тисяч до 5,3 тисяч і містах – від 5,6 тисяч до 19,5 тисяч карб.

За кількістю “запасного капіталу” сільська кооперація також була найбільш бідною. В середньому його припадало на одне товариство в селах 257 карб., в містечках – 774 карб., і містах – 1070 карб. Середня ж кількість за всіма кооперативами становила 500 карб.

Значним є внесок “Дніпросоюзу” до торгівельної діяльності. Про це свідчать обороти організації⁴⁵ (див. табл. 6).

Таблиця 6

Обороти “Дніпросоюзу” за червень 1917 р. – січень 1918 р.*

Місяць, рік	Сума (в карбованцях)
Червень 1917 р.	172.095
Липень 1917 р.	489.810
Серпень 1917 р.	682.792
Вересень 1917 р.	717.146
Жовтень 1917 р.	1.173.591
Листопад 1917 р.	1.205.852
Грудень 1917 р.	1.890.789
Січень 1918 р.	315.092

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14; Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6–7. – С. 12.

Таким чином, за 8 місяців обороти “Дніпросоюзу” збільшилися, що свідчило про його активність. Оцінюючи діяльність Дніпровського Союзу з цього боку, не можна не зазначити, що ті важкі умови, в яких вона відбувалася. Із зазначених вище даних не можна не побачити того, як після невпинного зростання оборотів до грудня 1917 р. у січні 1918 р. вони дуже суттєво знизилися. Вже налагоджену торговельну діяльність “Дніпросоюзу” було майже зруйновано на початку 1918 р. більшовиками, нестачею на ринку товарів, знищенням транспорту, нестачею грошових знаків. Все-таки, незважаючи на ці проблеми, у квітні 1918 р. “Дніпросоюз” мав рекордний обсяг оборотів, що становив 5 мільйонів карб. Оборотні суми склалися з сум за операціями центрального складу товарів, книжкового складу та торговельно-комісійних операцій. Із загальної суми оборотів за 1917 р. припадало: на центральний склад – близько 89%, на книжковий – 2½% і на торговельно-комісійні операції – 8½%. Показники суттєво змінилися у 1918 р. Відсоток сум за торговельними операціями знизився до 62%, а відсоток за комісійними операціями зріс до 36½%; книжкові операції забезпечили 1½%. Таким чином, в цей період у діяльності “Дніпросоюзу” намітилася тенденція до збільшення комісійних операцій⁴⁶.

На завершення наведемо деяку інформацію про взаємовідносини “Дніпросоюзу” та ПОЮРу. Як вже згадувалося, поряд із “Дніпросоюзом”, у Харкові працював другий Центральний Союз – ПОЮР. Він до 1918 р. приймав до свого складу не лише союзи, а й окремі споживчі товариства. В кінці 1918 р. у його складі налічувалося 40 союзів та 748 товариств. Він охоплював Харківщину та Катеринославщину. У 1918 р. ПОЮР продав товарів на суму до 57 млн. карб., що на 13 млн. було менше від “Дніпросоюзу”. ПОЮР мав власні підприємства, зокрема миловарню, паркетну фабрику, друкарню, чоботарню та ін.⁴⁷. Існування двох центральних споживчих союзів в Україні пояснювалося бажанням московських кооперативних центрів зберегти зв'язок із українською кооперацією та відігравати тут значну роль. Зважаючи на темпи розвитку, можна було прогнозувати, що невдовзі українська кооперація об'єдналася б все-таки навколо “Дніпросоюзу”.

Таким чином, у досліджуваний період в Україні розгортався інтенсивний процес становлення та розвитку української споживчої кооперації. Це відбувалося за надзвичайно складних умов: перешкод з боку Московського союзу споживчих товариств та його агентів, революції в Російській імперії, більшовицької окупації, невпевненості української політичної еліти, яка зволікала із проголошенням незалежності, та ін. “Дніпросоюз” виявився спроможним налагодити постачання населення України необхідними товарами, знаходив шляхи збереження грошових заощаджень, позитивно впливав на відновлення різних сфер народного господарства тощо. Розпочавши свою роботу з малого, він невдовзі став всеукраїнським центром споживчої кооперації. На початковому етапі діяльності “Дніпросоюз” мав економічний успіх. Йому вдалося об'єднати кооперативи та союзи значної частини України і задовольняти, по мірі можливості, їхні потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Споживча кооперація України / [Сіденко С. Г., Лепехов М. Д., Майборода Ф. М., Опельбаум Ш. В., Матковський О. С.]. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – 192 с.; Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Морозов Л. Ф. – М. : “Мысль”, 1969. – 240 с.; Ганжа І. Х. Кооперація / Ганжа І. Х. // Радянська енциклопедія історії України / [А. Д. Скаба (відпов. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т. 2: Державін – Лестригони. – С. 469–470; Климов А. Потребительская кооперация в системе развитого социализма / Климов А. – М. : Экономика, 1980. – 320 с.; Вахитов К. И. Потребительская кооперация СССР : [учебник для кооп. техникумов] / Вахитов К. И. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Экономика, 1985. – 136 с. та ін.
- ² У 20-их рр. ХХ ст., в часи бурхливого розвитку кооперації в умовах нової економічної політики радянської влади, Київський губсоюз часто називали його старою назвою – “Дніпросоюз”. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Фонд 1 (Центральний Комітет Компартії України). – Оп. 20. – Спр. 374. – Арк. 153 зв.
- ³ Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців // Нова зоря. – Львів, 1933. – 25 травня; Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua/materials/print/publication/golgofa-ukrajinskogo-narodu/ii-svit-jevropеiska-ta-zakhidnoukrajinska-presa-pro-golod-v-ukrajini/>; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР / Кушнеж Р. // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 203.
- ⁴ Бородаєвський С. В. Споживча кооперація // Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 319–323.
- ⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
- ⁶ Дніпросоюз // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 547; Жук А. Кооперативна преса / Жук А. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1122–1124; Витанович І. Кооперація / Витанович І., Голубничий В. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1124–1129 та ін.

- ⁷ Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / Аліман М. // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К., 1996. – С. 77–86.
- ⁸ Марочко В. Взаємини кооперації з політичними партіями в Україні (1917–1920 рр.) / Марочко В. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). – Львів, 1998. – Том 1. – С. 17–38.
- ⁹ Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Фареній І. А. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / Фареній І. А. // Український селянин : збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 100–110.
- ¹⁰ Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) / Гай-Нижник П. // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93; Режим доступу: <http://www.hai-puzhnyk.in.ua/doc/58doc.php>.
- ¹¹ Кудлай О. Б. Дніпровський союз споживчих товариств. Дніпросоюз / Кудлай О. Б. // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2: Г–Д. – С. 412. Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?l=ENU&verbvar=Dniprovsky_soyuz.
- ¹² Лисенко О. В. Генеза ідеологічних та політичних пріоритетів східноукраїнського національного руху у другій половині XIX – на початку XX ст. / Лисенко О. В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск 14. – С. 11–20; Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xix/14/3.pdf>; Лисенко О. В. Внутрішньо- та зовнішньополітичні пріоритети українців на початку XX ст. / Лисенко О. В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск 16. – С. 336–347; Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/25.pdf.
- ¹³ Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / Гелей С. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.
- ¹⁴ Сова А. О. Культурно-просвітня діяльність “Дніпросоюзу” / Сова А. О. // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол. : Гелей С. Д., Тімченко О. П., Сова А. О. та ін.] – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 135–149. – (Серія – Гуманітарні науки).
- ¹⁵ Пастушенко Р. “Дніпросоюз” – Центральна спілка споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917–1919 рр. / Пастушенко Р. // Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей (кер. авт. кол.) та ін.]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 151–167.
- ¹⁶ Мохор П. Історико-ідеологічна природа української споживчої кооперації, як основа існування її самостійного центру / Мохор П. // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – К. : Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 11.
- ¹⁷ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Фареній І. А. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – С. 78; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / Пантелеймоненко А. О. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 77.
- ¹⁸ Из деятельности Т-ва П. О. Ю. Р. // Южно-русский потребитель. – 1917. – № 24. – С. 21–24; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / Фареній І. А. // Український селянин : збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 102.
- ¹⁹ Бородаєвський С. В. Історія кооперації / Бородаєвський С. В. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 321.
- ²⁰ Дмитро Коліух – економіст, кооператор, громадський та політичний діяч. Народився 1880 р. у с. Росош Острозького повіту Волинської губернії в селянській сім’ї. Середню і вищу освіту здобути не міг, але природні здібності, самоосвіта забезпечили йому високий авторитет кооперативного діяча. На 2-му Всеросійському кооперативному конгресі (Київ, 1913 р.) був ініціатором створення Українського кооперативного союзу. Протягом 1917–1920 рр. очолював Правління “Дніпросоюзу”. З 1917 р. – член Української соціал-демократичної робітничої партії. У березні 1917 р. обраний членом Ради об’єднаних громадських організацій Києва, голова Київського міського

продовольчого комітету. З 15(2) січня 1918 р. – генеральний секретар (згодом міністр) продовольчих справ Української Народної Республіки. У березні 1918 р. через розходження з керівництвом УНР у позиціях щодо питання про виконання продовольчих поставок до Центральних держав, згідно з Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р., подав у відставку. Повернувся до праці в “Дніпросоюз”. З 1920 р. – заступник голови Вукоопспілки, деякий час був головою Укрзовнішторгу, працював економістом-референтом у Київміськплані. 8 листопада 1930 р. заарештований, а 1931 р. засуджений до 3 років заслання в справі “Українського національного центру” (1930–1931 рр.). Відбував заслання в Казахстані. Подальша доля невідома. За однією із версій помер у пік репресій 1937–1938 рр. Детальніше про нього див.: Осташко Т. С. Коліух Дмитро / Осташко Т. С. // Енциклопедія історії України: У 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова авт. кол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 454; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том. 1 / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 258, 636.

²¹ Звідки і як з’явився Дніпровський Союз. (Історична справка) // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 4.

²² Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – К. : Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 19.

²³ Проект устава Дніпровського Союзу потребителівських обществъ въ г. Кієвъ. – Кієвъ, [б. р.]. – 16 с.

²⁴ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух... – С. 19.

²⁵ Звідки і як з’явився Дніпровський Союз. (Історична справка)... – С. 5.

²⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – С. 225.

²⁷ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 1; Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919 / Андрієнко С. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 87.

²⁸ З’їзд представників кооперативних союзів // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 179–182.

²⁹ Протокол Установчих Зборів Дніпровського Союзу Споживчих Товариств // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 19.

³⁰ Новый кооперативный законъ. – Одесса : Изданіе редакціи журнала “Южный Кооператоръ”, 1917. – 16 с.

³¹ Протокол Установчих Зборів Дніпровського Союзу Споживчих Товариств // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 20.

³² Резолюції I Всеукраїнського селянського з’їзду // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 283.

³³ Списокъ Кооперативныхъ Организацийъ гор. Кієва и его предмѣстій на 1-е Января 1917 г. – Кієвъ, 1917. – 13, 14.

³⁴ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки... – С. 22.

³⁵ Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 21.

³⁶ Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України... – С. 87–88.

³⁷ Там само. – С. 88.

-
- ³⁸ Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 22.
- ³⁹ Київські події і діяльність Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 36.
- ⁴⁰ Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України... – С. 90.
- ⁴¹ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.
- ⁴² Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 12.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – С. 13.
- ⁴⁵ Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році / Кубанський Д. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6–7. – С. 12; Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14.
- ⁴⁶ Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14
- ⁴⁷ Бородаєвський С. В. Історія кооперації... – С. 322.